

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca
Facultatea de Teologie Ortodoxă
Școala Doctorală „Isidor Todoran”

**ORTODOXIE ȘI NAȚIUNE ÎN SUD-ESTUL EUROPEI ÎN SECOLUL AL XIX-
LEA (ROMÂNIA, GRECIA, SERBIA)**

Conducător științific:
Pr. Prof. Univ. Dr. Ioan Vasile Leb

Doctorand: Ionuț Florin Biliuță

Cluj-Napoca
2017

Cuprins

Introducere	4
1. Scop și motivație	5
2. Teoria folosită	18
3. Întrebări de cercetare și structura inițială	32
 Capitolul I. Revoluția Franceză și Renașterea filocalică. Percepții istoriografice și proiecții conceptuale	44
I.1 Introducere	44
I.2 Revoluția Franceză și urmările ei pentru Bisericele creștine	47
I.3 Renașterea filocalică: o reacție anti-iluministă, un răspuns ortodox la reformele petrine sau un proiect de modernizare tradițional?	63
I.4 Concluzie	85
 Capitolul II. Autocefalia Bisericii Ortodoxe Elene. De la Biserica revoluționară la Biserica națională	87
II. 1 Introducere	87
II. 2 Biserica Ortodoxă de limbă greacă sub dominație otomană. Situația ei economică și culturală	91
II. 3 Grecia modernă și situația bisericească anterioară declarării autocefaliei	126
II. 4 O autocefalia înainte de autocefalie? Ruperea relațiilor bisericești cu Patriarhia Constantinopolului în a doua fază a Războiului grec de eliberare	135
II. 5 Proclamarea oficială a autocefaliei Bisericii Ortodoxe de către Regatul elen. Acceptare pasivă și opoziție externă	143
II. 6 Concluzii	156
 Capitolul III. Autocefalia Bisericii Ortodoxe Sârbe. Cazul atipic?	158
III. 1 Introducere	158
III. 2 Înainte de independența statală. Biserica Ortodoxă Sârbă între autocefalie și Patriarhia Ecumenică din Constantinopol	161
III. 3 Răscoala sârbilor conduși de către Karagheorghe Petrović. Primele semne de autonomie bisericească în teritoriile sârbești eliberate de sub dominația otomană	183
III. 4 Biserica Ortodoxă Sârbă și obținerea oficială a autocefaliei	195
III. 5 Problema „filetistă” în contextul formării Exarhatului Ortodox Bulgar (1870). O autocefalie ratată?	197

III. 6 Concluzii	205
Capitolul IV. Biserica Ortodoxă Română în secolul al XIX-lea. De la autocefalie la administrație supravegheată	209
IV. 1 Introducere	209
IV. 2 Biserica Ortodoxă din Principatele Române înainte de domnia lui Cuza Vodă. Recepții istoriografice naționaliste în canonul secularo-ecclesial	214
IV. 3 Domnia lui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866) și problema autocefaliei. Primii pași spre separarea Bisericii Ortodoxe din Principatele române de Patriarhia din Constantinopol	249
IV. 4 Lupta pentru canonicitate. Excepționalism istoriografic ecclesial?	273
IV. 5 Recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române de către Patriarhia din Constantinopol. Revenirea la conformitatea istoriografică între scrisul istoric secular și cel ortodox	283
IV. 6 Concluzii	298
Concluzii finale	301
Bibliografie	311

Rezumat teză doctorală

Ionuț Florin Biliuță

Cuvinte-cheie: Naționalism, Ortodoxie, Balcani, Balcanism, istoriografie seculară, istoriografie bisericească, modernizare, construirea statului național, Biserica Ortodoxă Greacă, Biserica Ortodoxă Sârbă, Biserica Ortodoxă Română, teologie politică, relația stat-Biserică, conflictul modernizatori-tradiționaliști, secularism, laicitate.

Momentul revoluționar de la 1848 a marcat pentru țările din Balcani un reviriment al sentimentului național împotriva oprămirii instituite de diferite regimuri imperiale cum ar fi cel otoman, țarist sau austriac. Dintre intelectualii implicați în acest proces de creare a unei identități naționale pentru diversele grupuri etnice din peninsulă un rol important l-au jucat clericii Bisericii Ortodoxe.

Exponenți ai ideilor Iluminismului, dar și al celor ce aparțineau Revoluției franceze, prin simplul acces la cărți într-un veac caracterizat profund prin analfabetism, clericii s-au numărat printre acei intelectuali balcanici progresiști care au interiorizat miza frământărilor sociale și politice din timpul revoluției de la 1848 și s-au implicat în răspândirea ideilor legate de acest eveniment printre popoarele balcanice. Un asemenea fenomen a fost posibil datorită asocierii clare dintre confesiunea Ortodoxă și naționalitate deja prezentă în Imperiile Otoman și Austriac.

Dacă în cazul austriac Bisericile Ortodoxe supuse autorității de la Viena au luat rapid o formă imperială, controlate de stat, autonome față de autoritatea patriarhală din

Constantinopol, în cazul Bisericii Constantinopolitane din secolul al XIX-lea lucrurile au stat cu totul diferit. Tendințele autonomiste ale diferitelor grupuri etnice din Balcani, dar și din Anatolia, vor reprezenta provocări importante atât pentru dorința de centralizare a statului otoman, cât și asupra intenției de consolidare a autorității patriarhale în Balcani.

Pe de altă parte, clerul tradițional (preoțimea de mir rurală și monahii) au continuat să se opună acestui etos exclusivist, străin idealurilor și convingerilor tradiționale ale maselor largi de credincioși, accentuând în mod constant unitatea doctrinară și organică a Ortodoxiei pe baza fundamentelor patristice și canonice cunoscute Bisericii Ortodoxe din Balcani și parte comună a moștenirii lor bizantine. Sprijinindu-se pe suportul popular imens de care se bucura clerul ortodox, dar și pe aspirația domnilor fanarioți de renaștere a valorilor culturale ale elenismului clasic și, implicit, a prestigiului civilizației bizantine cu ei ca protectori și moștenitori ai bazileilor, prin intermediul școlilor mănăstirești sau episcopale, episcopii, preoții și călugării au încercat să acomodeze noile descoperiri științifice din Occidentul secolului al XVIII-lea cu tradiția ortodoxă.

Scopul acestui demers de cercetare este acela de a vedea modul în care Biserica Ortodoxă din Serbia după 1808, cea din Grecia după 1832 și cea din Principatele Dunărene (Țara Românească și Moldova) după 1859 au reacționat în vederea realizării autocefaliei lor instituționale față de Biserica Ortodoxă din Constantinopol, mai ales sub impactul creării statelor naționale. Lucrarea de față este, în primul rând, o istorie a istoriografiei, o istorie a ideilor, o analiză a unui discurs occidental încheiat asupra unui moment din istoria estului european cu conotații importante asupra modului în care este discutată modernizarea, crearea statelor naționale, importul cultural al ideilor

Iluminismului provenite din spațiul apusean, integrarea într-o viziune asupra lumii a *înapoiatului* est, dar și modul în care occidentalul se definește prin raportarea la oriental și invers. Una din ipotezele discutate în lucrarea de față este aceea că importul de idei, adaptarea, reformularea și aplicarea lor este văzut de istoriografia occidentală printr-o lentilă colorată, cea a *înapoierii* spațiului est european. În cazul subiectului autocefaliei, culoarea lentilei prin care sunt privite aceste evenimente istorice fiind dată în multe cazuri de secularism, sau prozelitism (religios sau secular).

În spațiul istoriografic național istoria istoriografiei este subsumată în mare parte biografiei dar există și un cadru mai larg în cercetarea istoriei istoriografiei care o vede ca parte din istoria ideilor. Profesorii Alexandru Zub și Pompiliu Teodor s-au aplecat asupra istoriei istoriografiei ca temă cercetare în sine urmărind discuțiile istoriografiei românești de-a lungul istoriei moderne pe subiecte diverse (cenzura, construcția națiunii, intersecția dintre Iluminism și Istoria Bisericii, integrare și autonomizare) fără însă a abandona clasică biografie a istoricului. Mai mulți istorici s-au îndreptat și asupra istoriografiei bisericii, în special asupra școlii istoriografice bisericești din Transilvania din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și cea a perioadei interbelice.

Pornesc de la argumentul profesorului Alexandru Zub că “(...) istoriografia, ca demers subiectiv, e consubstanțială istoriei ca desfășurare obiectivă. Ea nu este doar un produs, o emanație a istoriei reale, ci și parte componentă a acesteia, una care, în plus, o potențează semnificativ.” Prin intermediul analizei discursurilor istoriografice occidentale, cu precădere cel din mediul anglo-saxon dar cu incursiuni dese în istoriografia germană și franceză, referitor la acest subiect, precum și a discursului istoriografic eclezial local, prezentul demers de cercetare va prezenta dialogul dintre

perspectiva istoriografică de superioritate și uneori nefavorabilă a Vestului secular sau ecumenic asupra Estului Ortodox privit mereu ca fiind un spațiu exotic, înapoiat din punct de vedere economic și politic, profund dependent de o mentalitate clericală, și perspectiva istorică apologetică a clerului ortodox cu scopul de a determina punctele de întâlnire, influență reciprocă sau profund dezacord dintre cele două abordări istoriografice. Poate că cel mai bine a descris această perspectivă occidentală dominantă la nivelul gândirii istoriografice istoricul american Richard Stites care afirma că:

“Exceptionalismul național se impune ca regulă. Celor care priveau la Europa situată la Răsărit de Marea Britanie, totul li se părea *diferit*. Aceeași perspectivă o vom găsi și la Paris și Berlin. Rușii au pretins pentru mult timp că au salvat Europa de jugul mongol; Polonezii au ținut piept rușilor barbari așa cum Germanii au făcut-o în fața valul slav; francezii au încercat să-i oprească pe germani. Cei mai mulți savanți sunt de accord că Edward Said a exagerat în modul în care și-a prezentat concepția despre orientalism. El a minimalizat faptul că doar un singur element definește exoticismul – percepția unor societăți și popoare ca despotice, crude, suprasexualizate, în stagnare, în sărăcie, dominate de preoți și lipsite de individualism. Din punct de vedere cultural, acele teritorii aflate la marginea Europei au devenit subiectul unei practici mentale de a detașa inima continentului european situată în nord-vestul Europei de restul continentului. Peninsula iberică, cea italiană și cea balcanică situate la marginile geografice ale Europei au început să fie marginalizate din punct de vedere cultural. Se spunea că Balcanii încep pe străzile mărginașe ale Vienei. Europeanii „adevărați” au început să privească prin intermediul orientalismului nu doar Imperiului otoman, ci și pe locuitorii creștini greci ai acestuia, în special după ce valul de popularitate filoelenică s-a risipit în rândurile voluntarilor luptând pe câmpul de luptă și nu pe pagina de scris.”

Plecând de la premisele teoretice oferite de către studiile post-coloniale (Edward Said), de studiile culturale (Larry Wolff) și de cele ale istoriei istoriografiei religioase și a „istoriografiei critice bisericești” actuale, posterioare anilor 80, se va avea în vedere modul în care Vestul a privit Estul din punct de vedere istoriografic și religios, modul în care istoricii și teologii occidentali au perceput procesul de autocefalie prin care cele trei Biserici Ortodoxe au abordat discursul naționalist al statului prin prisma teologilor și a

instituției ecleziale, dar și modul în care relația Stat-Biserică a fost instrumentată instituțional în vederea creionării unei noi teologii politice.

Voi argumenta faptul că, în ciuda perspectivei prezentate de către istoriografia occidentală seculară contemporană, care pornește interpretativ de la ideea potrivit căreia religia în sine este un element retrograd, asociată constant cu forme politice reziduale provenite din Vechiul Regim, fiind opusă modernizării instituționale, istoriografia eclezială locală a susținut mereu că demersurile statelor naționale din Balcani de a asigura Bisericii Ortodoxe un statut autocefal a fost o măsură indicată. Chiar în condițiile în care istoriografia bazată pe arhive este contestată pe baza caracterului îndoielnic al informațiilor cuprinse în arhive, lipsei accesului integral la documente, dar și a modului în care aceste arhive au fost create, păstrate sau chiar cenzurate, cercetările precedente realizate de către alți istorici occidentali pornesc cu această prejudecată a asocierii religiei cu înapoierea, care nu este adoptată de istoriografia locală în nici unul din cele trei cazuri.

Perspectiva istoriografiei ecleziastice ortodoxe este însă încă tributară unei interpretări care folosește interpretativ mitul statului „bun” și, încă din perioada interbelică, se raliază istoriografiei laice. Statul național din secolul al XIX-lea nu este singur în demersul de a impune prin intermediul diferitelor măsuri de modernizare a instituțiilor bisericești în ansamblul societății românești ca secularizarea învățământului teologic sau a averilor mănăstirești, controlul asupra averilor bisericii, nevoia de confirmare a statului atunci când au loc diferite numiri episcopale, necesitatea controlului instituției ecleziale de către un departament specializat al statului după un model protestant. Istoriografia națională seculară și bisericească accentuează caracterul benign al acestor reforme pentru viața Bisericii Ortodoxe Române din Principatele Unite. În

acest sens interpretativ istoriografia națională este foarte aproape de istoriografia occidentală care, prin procedee metodologice diferite, ajunge la concluziile similare ale importanței efortului modernizator al statului în estul Europei.

Ceea ce este interesant pentru ambele tipuri de istoriografii și merită pus în lumină este faptul că ambele ajung la concluzia că, deși spiritul revoluționar de la 1789 s-a bazat pe o ideologie complet anti-clericală, iar liberalismul occidental și proiectul lui modernizator s-a construit pe premise conceptuale antireligioase, ce excludeau complet religiosul din sfera publică, în teritoriile periferice ale Europei precum Spania, Balcanii sau Italia propagarea ideilor revoluționare și manifestările îndreptate împotriva sistemului feudal decadent din anii 20 ai secolului al XIX-lea au fost conduse sau întreținute de către reprezentanți ai clerului ortodox și romano-catolic.

Posedând un bagaj intelectual net superior unei pătri de mijloc încă în formare în cadrul societății feudale, reprezentanții clerului au simțit nevoia să realizeze o sinteză între Ortodoxie respectiv Romano-Catolicism și noua Evanghelie seculară a drepturilor omului și cetățeanului. De cele mai multe ori, de pe poziții liberale moderate, apărând drepturile Bisericilor creștine din care făceau parte, acești clerici au constituit avangarda penetrării noilor idei revoluționare în sânul societății din care făceau parte.

Sub influența unor evenimente istorice marcante precum diseminarea ideilor Iluminismului concomitent cu cele ale Revoluției Franceze, ale Revoluției liberale de la 1848, a impulsului pregnant de modernizare economică și instituțională impuse de comparația dintre Balcanii aflați la final de secol XVIII în plin Ev Mediu târziu și Occidentul Luminilor, a proclamării autonomiei de sub tutela otomană, a instaurării unei monarhii străine, a elaborării unei constituții și a unor legi ale cultelor religioase, etc.

reprezentanții Bisericii Ortodoxe din Grecia, Serbia și din România în persoana diferiților episcopi, preoți și călugări vor fi partizanii discursului național al statului, îmbrățișând diferite funcții laice în cadrul guvernelor naționale, prin prezența în Adunările constituante, prin susținerea legislativă și socială a autocefaliei Bisericilor naționale iar la nivel intelectual și teologic printr-o veritabilă operă de reconsiderare a teologiei politice post-imperiale într-un discurs teologico-intelectual național.

Acesta este motivul pentru care momentul autocefaliei bisericești ca reflexie a conștiinței naționale a marcat pentru Bisericile Ortodoxe din Balcani o schimbare de optică în relațiile dintre stat și Biserică, el fiind perceput de către ambele istoriografii (atât cea seculară, cât și cea eclezială) ca fiind un moment de cotitură în viața Bisericii Ortodoxe din Balcani. Dacă istoriografia seculară prezintă momentul autocefaliei bisericești a Bisericilor Ortodoxe naționale din Balcani din cadrul Patriarhiei ecumenice din Constantinopol ca fiind o consecință firească a dezvoltării pe baze moderne a statului național și a emancipării politice survenite în sânul societăților din Balcani, lucrurile stau diferit atunci când vine vorba de discursul istoric al bisericii care face o figură discordantă.

Perceput fie ca un moment de ruptură și derută interioară a clerului sau ca un prilej de conflict deschis între statul național și Biserica Ortodoxă, autocefalia bisericească a suscitat din partea istoriografiei bisericești fie o aprobare tacită, fie un refugiu în studiul unor aspecte sofisticate ale conceptului în sine, decontextualizându-l istoric, fie o simplă enumerare a beneficiilor și dezavantajelor pe care acest proiect statal al independenței canonice de Patriarhia Constantinopolului le-a produs Bisericilor Ortodoxe din Balcani.

Desigur că în cadrul istoriografiei bisericești există și voci critice la adresa acestui eveniment, nu atât din perspectiva negării actului în sine, care a fost considerat ca fiind unul oportun de către clerul ortodox la toate nivelurile, dar mai ales asupra consecințelor nefaste ale acestui proces asupra dezvoltării și bunăstării instituționale a Bisericilor Ortodoxe din Balcani. Pornind de la canoanele apostolice și ale Sinoadelor ecumenice sau locale (Canonul 34 Apostolic, Canonul 55 Apostolic, Canonul 7 al Sinodului I Ecumenic, Canonul 2 de la Sinodul II Ecumenic, Canonul 8 al Sinodului III Ecumenic, Canonul 28 al Sinodului IV Ecumenic, Canonul 8 al Sinodului V-VI Ecumenic, Novela 131 a împăratului Iustinian, etc.) dar și pe baza unor precedente istorice cum ar fi autocefalia Bisericii din Cipru decisă la Sinodul III Ecumenic de la Efes (431 d. Hr.), istoricii bisericești au putut argumenta faptul că autocefalia pe baze etnice fusese dintotdeauna o preocupare și o realitate în viața Bisericii Ortodoxe.

De asemenea, discursul istoriografic bisericesc s-a axat și pe tranziția de la momentul filocalic al redescoperirii ecumenic-ortodoxe tradiției Părinților neptici atât în varianta slavono-română a Sfântului Paisie Velicicovschi, cât și în cea greacă a Sf. Nicodim Aghioritul și Sf. Macarie al Corintului, la minimalizarea acestei moșteniri după ruperea de centrul constantinopolitan.

Prezentul demers va argumenta faptul că atât în cazul Bisericii Ortodoxe Grecești, cât și în cazul Bisericii Ortodoxe din cele două Principate române, a existat un număr de clerici și de cărturari apropiați Academiiilor domnești din București și Iași, dar și școlilor răspândite în insulele grecești, care s-au aliniat rapid valorilor Iluminismului european în cele mai populare forme (cea franceză și cea germană), au interiorizat crezul liberal în cele mai detaliate aspecte și au îmbrățișat proiectul secular reformist al intelectualilor

proveniți de la studii din mediul francez în special ca fiind unul ce intenționa să revoluționeze societatea în ansamblul ei, inclusiv la nivel bisericesc.

În acest context agitat, tulbure, profund influențat de geneza conștiinței naționale și de procesul instituțional de construcție a statului național și a instituțiilor sale, cu excepția Serbiei, unde Biserica Ortodoxă a continuat să se bucure de o influență substanțială în societate, chiar și după ce procesul de autocefalie fusese dus la bun sfârșit, în celelalte două cazuri studiate, și anume cel românesc și cel grecesc, autocefalia Bisericilor Ortodoxe de aici față de Patriarhia constantinopolitană a marcat un regres pentru acestea, atât la nivel instituțional în raporturile cu statul național, cât și la nivel intelectual și teologic. Din poziția de partener al puterii politice pe care o avea în spațiul public încă din timpul Imperiului Bizantin, Biserica Ortodoxă din aceste teritorii a devenit în secolul al XIX-lea parte din sistemul instituțional al statului. În contextul în care Patriarhia de la Constantinopol în calitatea de ultimă instanță de apel pentru reglementarea diferitelor probleme jurisdicționale sau canonice dar și de mediator în raporturile Bisericii Ortodoxe Grecești sau Române cu statul național a încetat să mai fie un factor decisiv de influență prin procesul de autocefalie, statul a devenit ultima instanță de apel a Bisericilor Ortodoxe în toate cele trei cazuri studiate. De asemenea, dispariția Patriarhiei Constantinopolului ca ultimă instanță de apel bisericească a dus la apariția unei supracentralizări instituționale la nivel bisericesc ce a situat Biserica Ortodoxă din aceste țări în raport de dependență instituțională și legală de instituțiile abilitate (Ministerul Cultelor, Curțile judecătorești, suveranul, etc.) ale statului național. Aceasta va avea ca rezultat descurajarea treptată a manifestărilor spirituale, mistice și demersurile intelectual-teologice de tipul mișcării filocalice.

Prezentul demers de cercetare își propune, într-o logică interdisciplinară a comparației, să reliefeze atât asemănările dintre cele două state naționale și anume cel grecesc și românesc, cât mai ales particularitățile care caracterizează fiecare caz în parte. Metode de lucru împrumutate din istoria intelectuală, istoria Bisericii, teologia sistematică și studiul ideologiilor politice vor fi folosite în vederea fructificării și probării ipotezelor de cercetare.

Motivele pentru care comparația dintre cele două Biserici Ortodoxe și state naționale și anume cel grecesc și românesc a fost aleasă țin de faptul că, în ciuda decalajului temporal evident, traiectoria parcursă de către Biserica Ortodoxă din cele două state naționale în curs de consolidare este una similară atât la nivel instituțional, cât și intelectual și teologic. Rațiunea pentru care slavii din sudul Dunării au fost menționați doar ca o paranteză istorică, din prezenta analiză comparativă, este legată de faptul că acest caz (cel bulgăresc) introduce în ecuația istorică și teologică un reper imperial încă suficient de influent la nivel eclezial, acela al Rusiei țariste ca protectoare a tuturor slavilor dunăreni.

Deși protecția țaristă se manifestă și la sârbi, soarta autocefaliei Bisericii sârbești este luată în considerare de prezentul demers ca o experiență atipică față de celelalte cazuri în discuție, pentru a sublinia radicalitatea și particularitățile cazurilor grec și românesc. Un alt motiv pentru alegerea tratării cazului sârbesc este concordanța temporală a autocefaliei Bisericii Ortodoxe din Serbia cu celelalte două cazuri spre deosebire de cazul bulgăresc sau de cel al Bisericii Ortodoxe a Albaniei în care procesul de obținere a autocefaliei este diferit.

Un alt argument pentru comparația dintre cele două state ține de faptul că ambele vor avea în a doua jumătate a secolului al XIX-lea dinastii provenite din spațiul german (dinastia de Wittelsbach în cazul grecesc și cea de Hohenzollern în cazul românesc) sub conducerea căreia va fi implementat acest proces al autocefaliei și al apariției bisericilor naționale iar consecințele acestui demers politic vor avea implicații asemănătoare asupra raportării teologice și sociale a Bisericii Ortodoxe la naționalism ca ideologie politică.

Unul dintre motivele care fac acest subiect relevant este legat de posterioritatea proiectelor naționaliste din secolul al XIX-lea în perioada interbelică. Faptul că mișcarea „ortodoxistă” din România reîntregită grupată în jurul revistei 'Gîndirea', condusă de teologul și poetul Nichifor Crainic (1889-1972) sau cea din jurul ziarului 'Cuvîntul', condus de filozoful Nae Ionescu (1890-1940) vor revitaliza discursul clerical de secol XIX care asocia ontologic confesiunea Ortodoxă cu naționalitatea română radicalizându-l la nivel ideologic în proximitatea ascensiunii politice a Gărzii de Fier conduse de Corneliu Zelea Codreanu (1899-1938) face ca subiectul de față să rămână unul de maximă actualitate. Prezența în dezbateră intelectuală amintită a reputatului dogmatist și teolog, preotul Dumitru Stăniloae (1903-1993) și a canonistului preot Liviu Stan (1910-1973) care și-au adus o contribuție substanțială la formularea relației ontologice Ortodoxie-Românism din punct de vedere teologic merită, de asemenea, o investigație amănunțită, dar care nu va face obiectul demersului de față.

În Grecia, pe vremea regimului autoritar al generalului Ioannis Metaxas (1936-1941) a fost reluată dezbateră teologică privitoare la legătura dintre moștenirea bizantină transmisă prin intermediul Bisericii Ortodoxe cu specificul național al poporului grec. Numeroși clerici precum Arhiepiscopul Atenei Chrysantos Philippides (1881-1949) și,

puțin mai târziu, Protoprezbiterul Ioannis Savvas Romanides (1928-2001) au fost implicați în acest proces de fundamentare teologică a etniei elene într-un proces de „indigenizare a categoriilor” folosind în acest scop strânsa legătură dintre moștenirea istorică bizantină a poporului elen și Ortodoxie ca liant spiritual.

Dacă este necesar să menționăm o deosebire fundamentală aceasta ține de faptul că, într-o primă fază, regatul Greciei urmează îndeaproape paradigma politică de factură protestantă adusă de familia de Wittelsbach din principatele Germane prin care Biserica Ortodoxă este integrată în cadrele unei religii civile în care ea este chemată doar să îl confirme pe suveran, considerat capul Bisericii, exact ca în Confesiunea de la Augsburg. După proclamarea lui Alexandru Ioan Cuza ca domn al ambelor Principate (24 Ianuarie/5 Februarie 1859) în cele două principate este implementată o abordare laicistă împrumutată din Franța și concretizată prin secularizarea averilor mănăstirești, dar și printr-o completă excludere a Bisericii Ortodoxe din sfera publică. Deși Biserica Ortodoxă din ambele principate susținuse demersul unionist al 'Partidei Naționale', viitoarea guvernare a lui Cuza, inspirată de regimul autoritar al lui Napoleon al III-lea al Franței, va avea drept consecință o separare brutală dintre Stat și Biserică printr-o completă excludere a Bisericii Ortodoxe din orice ceremonie a Statului.

După instaurarea prințului străin în persoana lui Carol de Hohenzollern (1866), Biserica Ortodoxă va fi integrată în aceeași schemă de inspirație germană unde secularizarea este fundamental diferită de laicismul francez prin asocierea statului cu o religie instituțională, în care monarhul impune autocefalia și prezența publică a Bisericii în cadrele unei religii civile cu el ca adevăratul lider al statului secular și al Bisericii.

Miza prezentului demers istoriografic ține de faptul că istoriografia apuseană, atât cea de factură seculară produsă de către istoricii marilor universități apusene, cât și cea a teologilor vestici și-a pus de cele mai multe ori amprenta asupra legislației religioase adoptate de către statele din regiune, în special după aderarea acestora la structurile euro-atlantice, dar și asupra perspectivei culturale prin intermediul căreia Bisericile Ortodoxe din Balcani au fost privite atât de către autoritățile statele din aceste state, cât și de societatea civilă în ansamblul ei.

În contextul actual în care atât în Grecia cât și în România se pune problema finanțării de către bugetul de stat a Bisericii Ortodoxe și a personalului ei clerical, soarta neclară a proprietăților funciare sau imobiliare ale Bisericii confiscate de către autoritățile administrative din secolul al XIX-lea, sau relevanța socială a Bisericii Ortodoxe în societățile post-seculare din Balcani, aprofundarea perspectivelor istoriografice care și-au pus amprenta asupra evoluțiilor ulterioare și asupra statutului subordonat al Bisericii Ortodoxe statelor naționale, discuția despre importanța conceptului de autocefalie bisericească, dar și validitatea acestui proces istoric și a consecințelor lui pentru dezvoltarea și starea actuală a Bisericii Ortodoxe din Balcani ar trebui redeschisă și reaprofundată.

Prezentul proiect va fi structurat pe trei paliere distincte care vor încerca să prezinte o imagine cât mai completă a construirii discursului naționalist în sânul Bisericii Ortodoxe din Grecia, Serbia și România, propunând trei ipoteze de lucru care vor fi verificate pe parcursul procesului de cercetare. Stabilirea unui context istoric și a unui fundal ideatic este prima sarcină pe care acest proiect trebuie să și-o asume. Consecințele influenței Iluminismului asupra Ortodoxiei în general dar și mișcarea filocalică din

Principatele Române extinsă apoi la nivelul întregii Biserici Ortodoxe din Balcani, ca reacție ‚ecumenică’ la adresa valorilor dizolvante propuse de Revoluția Franceză vor reprezenta primele ținte conceptuale pe care această cercetare le va viza.

Această primă parte va urmări cristalizarea statelor naționale și modul în care Bisericele Ortodoxe din Balcani, încă dependente de marele centru doctrinar care era Constantinopolul, vor înțelege să abordeze noua situație politică în momentul în care Imperiul Otoman, slăbit din interior și din exterior, acordă o tot mai mare autonomie politică aspirațiilor naționale din regiune.

În termeni teologici, de interes pentru prezentul proiect este modul în care teologia politică a Bisericii Ortodoxe se schimbă. De la abordarea imperială otomană a *Rum millet*-ului în care Patriarhul ecumenic din Constantinopol era reprezentantul națiunilor creștine din Imperiul Otoman la o autonomizare locală, mai ales la nivelul clerului inferior, care vizează desprindere din cadrul acestei abordări pe criterii etnice nu a mai fost decât un pas după evenimente istorice marcante precum Revoluția grecească (1821) sau Războiul Crimeii (1853-1856).

Ipoieza principală este aceea că, prin intermediul activității lor pastorale și editoriale, dar și al promovării școlilor clericale pe baze spirituale din perioada pre-instaurării statului național, personalități precum Mitropolitul Veniamin Costachi (1803-1842) și Cuviosul Paisie Velicicovschi în Moldova (1722-1794), episcopul Macarie Notaras al Corintului (1731-1805) sau Athanasios Paros (1721/1722-1813) au pus bazele unei reacții în Duhul Tradiției Patristice și duhovnicești intitulată în literatura teologică „mișcarea filocalică”.

Inițiată în aceeași perioadă de timp ca Revoluția franceză, mișcarea filocalică românească și cea grecească au constituit o reacție a tradiției Bisericii Ortodoxe „ecumenice” la duhul modernizator promovat de Europa luminilor. Mișcarea filocalică s-a dorit o aprofundare pe baze spirituale a unității de credință pusă în oglinda unor propuneri venite din Occident care ofereau limba, istoria, tradiția populară, folclorul ca factori ai unității viitoarei comunități naționale.

Cu tot aplombul mișcării filocalice, intelectuali precum Nichifor Theotokis (1731-1800) sau Eugenios Vulgaris (1716-1806) în cazul grecesc, episcopul Ilarion al Râmnicului sau arhimandritul Eufrosin Poteca (1786-1858) au introdus ideile Iluminismului academic ce contestau supremația sistemului solar aristotelic, dar și importanța pusă pe uzul tradiției neschimbate în interpretarea textelor sacre și a celor laice. Dezvoltarea unei direcții intelectuale inovatoare poate fi regăsită în înființarea Academiei domnești din Țările române, generos susținute de către domnii români, ulterior de către cei fanarioți. Acestea vor constitui cadrul academic în care noile idei din cunoașterea științifică și din filozofia iluministă, educație care va pregăti terenul pentru trecerea de la o societate bazată de unitatea de credință (confesiune) la una bazată pe unitate etnică.

Cazul Bisericii Ortodoxe Sârbe va fi primul analizat atât prin prisma procesului de autocefalie, lipsit de sinuozitățile celui românesc sau celui grecesc, cât și prin prisma unei relații mult mai relaxate cu statul sârbesc în formare. Datorită implicării active a numeroși clerici ortodocși în timpul evenimentelor din timpul războaielor sârbe împotriva dominației otomane, relația dintre noii lideri politici și clerul ortodox nu a avut de suferit de pe urma procesului de modernizare și de construcție națională. Prezența clerului

ortodox în Adunările naționale sârbești, dar și prestigiul de care se bucura acesta în cadrul intelectualității sârbești liberale și a fruntașilor satelor sârbești a făcut ca autocefalia față de Constantinopol să fie percepută ca fiind parte a unui proces de dobândire a independenței naționale față de Imperiul Otoman, proces la care majoritatea clerului ortodox a aderat fără rezerve. O posibilă explicație pentru această simbioză național-bisericească ar putea fi legată de faptul că aristocrația sârbă sărăcise după cucerirea otomană și se apucase de comerț, ceea ce a dus inevitabil ca sarcina de conservare a identității național-culturale a poporului sârb să cadă în seama clerului ortodox.

Recunoașterea autocefaliei petrecută în 1879 după recunoașterea independenței politice prin pacea de la Berlin (1878) dintre Marile Puteri ce revizua tratatul de la San Stefano (1827) dintre Rusia și Imperiul Otoman nu a fost decât o confirmare în plus a independenței politice față de Imperiul sultanilor. Spre deosebire de celelalte două cazuri ce vor fi studiate ulterior, la fel ca în cazul celui alt stat slav sudic, autocefalia față de Constantinopol și aprofundarea unei relații echilibrate cu statul laic nu a fost o noutate în cazul sârbesc. Biserica sârbă a mai fost autocefală în două rânduri (între 1219-1463 și între 1557-1766) așa că procesul de autocefalie a fost considerat atât de ierarhia Ortodoxă cât și de intelectualitatea seculară naționalistă ca o formă de recuperare a trecutului istoric glorios în care independența statală era sinonimă cu cea religioasă. Dintre toate cazurile studiate în prezentul demers cazul sârbesc reflectă cel mai pacific proces de autocefalie față de Constantinopol și singurul caz în care relațiile dintre scaunul patriarhal din capitala Imperiului otoman și cel al mitropoliților din Belgrad nu a fost marcat de acuzații reciproce sau momente de rupere a relațiilor bilaterale.

A treia parte se va focaliza pe o comparație între cele două procese de formare a statului „național” în Grecia și reacțiile ierarhiei bisericești ortodoxe la adresa acestor evenimente. De la binecuvântarea acordată revoluționarilor greci de către Mitropolitul Ghermanos al Noilor Patre (25 Martie 1821) la formarea sub presiunea Marilor Puteri a Regatului Greciei, tron acordat prințului Otto von Wittelsbach (1832), familia domnitoare a Greciei s-a văzut în fața acelorași probleme cu care se va vedea confruntat și regimul politic din România: problema autocefaliei (realizată de greci într-o primă fază în 1833), secularizarea averilor mănăstirești (1834) și poziționarea suveranului de o altă confesiune decât cea Ortodoxă drept cap al Bisericii, ca în Bisericile protestante.

Practic, după modelul rusesc inaugurat de Petru cel Mare al Rusiei prin decizia unilaterală de a desființa instituția Patriarhatului și de a subordona Biserica rusă și Sfântul ei Sinod autorității unui *Oberprokuror* atașat Ministerului de Interne, dar funcționând în mod real ca un veritabil ministru al Cultelor, Biserica Ortodoxă Greacă va fi sistematic redusă doar la un departament al Statului, cu autonomia știrbită și forțată să accepte numiri în scaunele episcopale pe considerente politice. Reacția clerului ortodox cu privire la aceste schimbări a fost în general una împărțită cu privire la acceptarea noilor 'inovații' protestante aduse din exterior.

În Grecia opoziția față de schimbările instituționale ce afectau Biserica Ortodoxă Greacă în ansamblul ei a fost condusă de monahii athoniți (monahul Prokopios Dendrinis), de scaunul patriarhal de Constantinopol și de preoțimea de mir condusă de preotul Nikolaos Oikonomos. Pe agenda celor care se vor opune constant intervențiilor statului în viața ecleziastică mai ales în ceea ce privește autocefalia față de

Constantinopol, dar și în ceea ce privea poziția clericului în societate din punct de vedere material și instituțional va apărea tot mai mult și problema confesiunii suzeranului.

Cazul românesc este marcat de o continuă radicalizare a eforturilor de a reduce Biserica Ortodoxă din Principatele abia unite la un statut subordonat statului. Ca în cazul Greciei, în ciuda participării active a clerului ortodox la evenimentele Revoluției de la 1848 și ale Unirii celor două Principate înfăptuită la 1859, după înstaurarea lui Alexandru Ioan Cuza ca principe unic, Biserica Ortodoxă Română începe să fie percepută ca o instituție prea tradițională, prea aservită puterii otomane și prea conservatoare pentru a putea ține pasul cu noul ritm de modernizare impus de către principe și elita liberală și naționalistă din jurul său. Datorită apartenenței la scaunul patriarhal de Constantinopol supus puterii suzerane a Imperiului otoman, Biserica din Principate a fost văzută de către Cuza și ulterior de către regele Carol I (1866-1914) ca o agentură a intereselor otomane și ca o marcă a involuției politice și intelectuale la care au fost supuse Principatele în timpul dominației otomane.

Început de Cuza în 1863 și finalizat de regele Carol în 1885, procesul de autocefalie al Bisericii Ortodoxe Române va fi lung și anevoios datorită rapidității cu care a fost înfăptuit de către statul român, dar și al rezistenței și revoltei tacite a unei părți a clerului ortodox și a laicilor. Chiar dacă în general ierarhia bisericească a adoptat o poziție de acceptare a noilor schimbări impuse pe linie politică de la centru, reacția clerului nu a fost întotdeauna similară. Numeroși episcopi vor avea o contribuție substanțială la procesul politic fiind membri ai diferitelor adunări legislative sau fiind implicați în dezvoltarea infrastructurii de învățământ teologic pe bazele romantismului al

intelectualului/ clericului ca luminător al maselor și deșteptător al sentimentelor naționale ale poporului.

Ca ipoteză de lucru este interesant faptul că importanți clerici precum episcopul Melchisedec Ștefănescu (1823-1892) sau arhimandritul Neofit Scriban (1808-1884) au militat pentru școli naționale și teologice, autocefalie, dar și pentru o conexiune strânsă între naționalitate și Ortodoxie, menținând astfel un echilibru între dorința Statului de a controla raportul cu Biserica și propriul discurs naționalist dezvoltat dinspre interior spre exterior. Cu toate acestea, numeroși clerici de rang înalt precum mitropolitul Calinic Miclescu al Moldovei sau arhieriei din familia Scriban (Neofit și Filaret) vor privi problema intruziunii statului în domeniul afacerilor interne ecleziastice cu un ochi extrem de critic. „Lupta pentru canonicitate” așa cum este ea descrisă în literatura teologică a marcat apogeul rezistenței clerului de mir la adresa statului ce avea drept obiectiv transformarea Bisericii într-un departament din subordinea sa, fiind singurul moment în care istoriografia teologică ortodoxă a făcut notă discordantă cu cea seculară. Dacă în cazul autocefaliei bisericești istoriografia bisericească a putut identifica dorința unei părți a clerului ortodox spre independența Bisericii Ortodoxe Române față de Patriarhia Ecumenică chiar și fără impulsul statului, în cazul numirii episcopilor de către Domnitorul Alexandru Ioan Cuza precedentul istoric nu există. Preoțimea de mir a ales să îmbrățișeze noua organizare a Bisericii propusă de către stat, văzând în reformele promovate o formă de îmbunătățire al nivelului de trai, în special în mediul rural. Secularizarea averilor mănăstirești închinatelor locurilor sfinte a marcat începutul sfârșitului la nivel de independență financiară și dependența Bisericii de structurile de asistență socială ale statului.

Naționalizînd de o manieră clară atât academiile domnești ce prosperaseră sub impulsul modernizator al fanarioților dar și seminariile teologice și școlile mănăstirești, statul prin intermediul Ministerului educației naționale/Instrucțiunii publice a luat sub tutelă școlile implicate în formarea viitorilor preoți și ierarhi. Această consecință a autocefaliei va fi o ultima etapă a procesului de răspîndire a ideilor naționaliste prin intermediul școlilor teologice, în special a Facultăților de Teologie. Facultățile din Atena (fondată la 3 Mai 1837), București (fondată în 1884) și Iași (fondată în 1835 și reorganizată în 1860) au devenit veritabile bastioane de iradiere a modelor culturale din Apus, în special a teologiei naționaliste de inspirație romantică. Datorită faptului că cei mai mulți membri ai corpului didactic de nivel superior sunt educați în spațiul academic german sau austriac ei împrumută această abordare a teologiei de școală și o introduc în mediile universitare de la noi. Cele mai vii expresii sunt introducerea cursurilor de Drept canonic în care relația dintre Stat și Biserică este interpretată în concordanță cu teologia politică din spațiul protestant, dar și introducerea în cadrul Cursurilor de Morală creștină și Formare pastorală a unor subiecte explicite precum 'Patriotismul din perspectivă creștină', 'Preotul și Patria', 'Preotul, luminător al maselor', etc. Reflectate în orele de religie din școlile laice sau în programa de studiu a seminariilor teologice acestea vor avea repercursiuni asupra educației preoților și a conduitei acestora în societate avînd drept consecințe transformarea preotului în agentul social al statului, mediator al politicilor acestuia.

Ca o ipoteză personală, dintre cele trei cazuri prezentate în acest demers, cazul autocefaliei grecești reprezintă calea de mijloc în ceea ce a reprezentat procesul de autocefalie în Balcani la mijlocul secolului XIX. Cu toate că asemănător cazului

românesc prima etapă a separației dintre stat și Biserică este marcată de un anti-clericalism revoluționar și militant, manifestat prin intermediul numeroaselor măsuri care vizează defavorizarea Bisericii și reducerea ei la un simplu departament al statului, la mijlocul anilor 1850 are loc o schimbare de atitudine și de ritm în relația dintre Biserică și stat.

A doua generație de politicieni după dobândirea Independenței își va da mâna cu a doua generație de clerici după dobândirea formală a autocefaliei în tentativa de a reconcilia Biserica cu statul prin intermediul refacerii unei comuniuni cu Constantinopolul. Prin înglobarea Bisericii în structurile statului, dar menținerea în același timp a Arhiepiscopiei Atenei în sfera Patriarhiei Constantinopolului (pomenirea patriarhului ecumenic în dipticele Bisericii autocefale elene ca întâi-stătător al acestei Biserici, statutul independent al Sf. Munte Athos față de statul elen, dorința constantă de a stabili capitala statului grec la Constantinopol și implicit a integrării Bisericii constantinopolitane ca centru al Bisericii naționale Elene) problematica autocefaliei a fost depășită în discursul public prin intermediul unui compromis instituțional și intelectual. Oferind iluzia „Marii Idei” ca modalitate de dialog și de proiectare a prezentului într-un viitor utopic, teologii ortodocși eleni doreau de fapt ca civilizația bizantină demult apusă să renască la nivel bisericesc și național sub ocrotirea statului elen, imaginat ca fiind continuatorul al idealului imperial al bazileilor bizantini. Această himeră a fost rapid transbordată în câmpul dezbaterilor teologice, ea devenind cel mai bun paliativ pentru orice formă de discuție legată de validitatea canonică sau doctrinară a rupturii de Constantinopol.

În ceea ce privește cazul românesc, ruptura de Constantinopol dublată de secularizarea tuturor averilor mănăstirești a fost cuplată cu apariția și dezvoltarea unui etos naționalist secular. Inspirat de idealurile Iluminismului târziu, ale Revoluției franceze și ale pașoptiștilor liberali, această nouă narativă naționalistă și-a propus, chiar dacă în chei diferite de interpretare sau de înțelegere, să modernizeze rapid structurile statului prin intermediul conectării realităților românești la cele occidentale, în special la cele franceze și germane.

În această cheie de interpretare, procesul de creare a unui stat pe baze naționale este coroborat cu un proces de „naționalizare a maselor”, de trezire a conștiinței naționale prin intermediul uniformizării instituțiilor statului, a unei limbi, a unei istorii și a unei culturi unice transmise prin intermediul administrației, sistemului educativ, armatei și Bisericii. În virtutea acestui proces, autocefalia bisericească în Principate a reprezentat ruptura Bisericii Ortodoxe Române de Constantinopol și întărirea relației de subordonare financiară și instituțională față de statul național prin pierderea instanței superioare de apel, prin dispariția rolului de mediator între Biserica din Principatele Române și stat a Patriarhului ecumenic și prin pierderea autonomiei bisericești față de statul român în alegerea episcopilor, salarizarea clerului, organizarea școlilor teologice, etc. În anii ce au urmat autocefaliei, a doua generație de clerici a îmbrățișat procesul de naționalizare desfășurat de către Biserica Ortodoxă, devenind principalul diseminator al acestei strategii de omogenizare etnică întreprinsă de statul român.

În acest context, clerul ortodox trece peste ruptura de Biserica-Mamă din Constantinopol și de consecințele acesteia asupra evoluției ulterioare la nivel instituțional și asupra intruziunilor exterioare ale factorului politic mascat sub haina autorității

instituțiilor de stat în alegerea episcopilor și repartizarea fondurilor bănești pentru nevoile clerului ortodox. Printr-o campanie de transformare lăuntrică prin intermediul facultăților și școlilor teologale manifestată printr-o conformare la normele impuse de statul secular și printr-o uniformizare a vieții spirituale și pastorale a unei academicizări forțate și a unei circumscrieri a spiritualității ortodoxe la normele istorismului și conceptualizării scolastice ce descriau în aceea perioadă protestantismul liberal, dar și catolicismul anterior Conciliului Vatican I, Biserica Ortodoxă Română din Vechiul Regat își va educa preoții în școlile teologice de stat și într-un duh național. Consecințele acestui proces de uitare a moștenirii comune a Ortodoxiei universale, (cu toate tarele sale) după autocefalia față de Constantinopol, va duce la marginalizarea și la claustrarea instituției ecleziiale într-un rol pur decorativ în religia civilă de factură naționalistă a statelor din Balcani.

Una dintre mizele intelectuale ale prezentei contribuții va fi consacrată unei viziuni comparative asupra părerilor teologice istorice care au stat la baza sau care încă justifică teologia autocefaliei bisericești de Constantinopol, dar și a consecințelor ecleziologice a acestor premize conceptuale asupra teologiei actuale a Bisericii Ortodoxe. De la teologia ortodoxă a secolului al XIX-lea la deducțiile teologale ale unor teologi reputați ai secolului XX și istorici ai Bisericii ca Theodor Nikolau, Preot Mircea Păcurariu, Paul Brusanowski, Ioan Vasile Leb, Lucian Leuștean, Mihail Săsăujan, Bojan Aleksov, Paschalis Kitromilides, Daniela Kalkandjeva, etc. prezentul demers de cercetare va urmări de asemenea și consecințele procesului de autocefalie la nivel teologic și istoric pentru lumea contemporană.

Trecerea de la istoria Bisericii la doctrină se va face din dorința de a demonstra că autocefalia Bisericilor din Balcani a fost un fenomen istoric cu impact major nu doar

asupra constituției canonice și instituționale a Bisericii, ci și asupra dezvoltărilor ulterioare din teologia ortodoxă în termeni doctrinari. În ceea ce privește teologia istorică a autocefaliei, ea a devenit una dintre trăsăturile istorice fundamentale ale Bisericii Ortodoxe contemporane, cu implicații majore pentru relațiile inter-bisericești, dar și pentru viața comunităților creștin-ortodoxe din întreaga lume. Nu este de mirare că în acest context istoric întrunirea unui sinod pan-ortodox a avut loc abia în 2016, la aproape 30 de ani de la căderea comunismului în estul Europei.